

Eräitä lisiä Volmari Kilpisen tutkimukseen

1. Volmar Styrbjörn Schildtin kielseppyyys on saanut jo eri julkaisuissa osakseen arviointia sekä hänen keksimänsä uudissanojen että kirjoitusasunparanteluharrastuksen osalta. Edellisiä on kirjakielemme omaksunut kymmeniä. Vaikka Kilpisen sanamuodostuksissa on lukuisasti myös unohdettuja, aikanaan hylättyjä, on »tieteen», »taiteen» ja »sivistyksen» keksijälle tunnustettu »nimenomaan abstraktikäsitteiden alalla» »suurimman suomalaisen keksijän» arvosija (E. N. Setälä v. 1911). Tällöin on otettu huomioon sekin, että hänen keksimykseen ajatelluissa tai todetuissa sanoissa on »sellaisiakin, joita hän ei ole itse keksinyt, vaan ottanut ne joko kansankielestä tai kirjallisuudesta sinänsä» (H. J. Laurinmäki v. 1910). Sen sijaan Kilpisen ei onnistunut vakuuttaa aikalaisiaan eikä jälkimaailmaa puoltamansa kirjoitussysteemin paremmuudesta ennen omaksutun rinnalla. Sitkeässä taistelussaan »venykeidensä» puolesta hän jäi lopulta tosiasiallisesti yksin, ja nähtävästi viimeinen painettu venykekirjoitus on »Keski-Suomi» -lehdessä 13. 5. 1893 julkaistu Kilpisen kuolinilmoitus, niinkuin Hannes Teppo on huomauttanut »Bibliophiloksessa» 1948. Voi siis sanoa, että venykekirjoitus haudattiin yhtä aikaa kehittäjänsä ja puoltajansa kanssa. Samalla hautautui (lopullisesti²) viime vuosisadalla esiintynyt yleisempikin hanke suomen kielen pitkien vokaalien merkitsemiseksi jollakin nykyistä enemmän tilaa säästävällä ja tarkoituksenmukaisella tavalla sekä lyhyiden vokaalien i:n, ä:n ja ö:n pisteellisten merkkien vaihtamiseksi pisteettömiin.

Kilpisen tuloksellisin panos äidinkielemme kehittämiseksi on siis löydettävissä hänen uudissanoistaan. Mutta hänen persoonallisuutensa oli toimintalaltaan erittäin monitahoinen. Suomen kielen vaalimisharrastus ja taistelu kansankielisen sivistyksen puolesta oli kuitenkin Jyväskylän piirilääkärin elämäntyössä niin keskeistä, että ne näyttävät täyttävän sen kokonaan. Tämän vuoksi sallittaneen, että näissä vähäisissä lisissä tuskin ollenkaan on näkyvillä se osa hänen toimintaansa, jossa hän on saavuttanut positiivisinta, ja esitys hypähtelee hänen elämäntyönsä kokonaishahmon pinnalla.

2. Kilpisen venykekirjoituksen takaa näkyvät, niin kuin tutkimus eri yhteyksissä on todennut, aikaperspektiivissä Jaakko Juteini, Elias Lönnrot

ja Eerik Aleksanteri Ingman kokeilunluonteisiksi jääneine yrityksineen, osittaisena aatteenantajanaan tanskalainen Rasmus Rask, sekä myöhäisimpänä »kumouksellisena» Arvid Genetz, joka v. 1881 uusi Ingmanin ehdotuksen eräin lisäyksin, saamatta kuitenkaan mainittavaa kannatusta. Kansankielen ja tradition välisen suuren kiistakaksymyksen ohessa mietitytti eräitä 1830—40-lukujen kielenviljelijöitä myös kirjoitustapa-asia, jonka uudistuspyrkimykseen sisältyi varmaan omakohtaistakin tyytymättömyyttä; kertoohan varhaisin mainituista, Juteini, vastatessaan v. 1819 Raskin tekemiin muistutuksiin »kirjaimista», että hänkin oli ajatellut jotain samanlaista, vaikka ei ollut vielä uskaltanut ruveta käyttämään mitään uutta tapaa.

Uudistusharrastuksen ytimen muodosti pitkän ääntiön merkitseminen yhdellä kirjaimella ja sen yläpuolelle asetetulla erityismerkillä, joka muilla kuin Kilpisellä oli ' (accent aigu). Siihen liittyi *ä:n* ja *ö:n* sekä Lönnrotilla *i:n*kin kirjoittaminen pisteettömänä ja kahden edellisen korvaaminen latinan *e* ja *æ* -merkeillä. Lönnrot, joka kokeili pitkien vokaalien uutta merkitsemistapaa ainoastaan ohimennen, mutta otti uuteraan yksityiskäyttöön 1830-luvulla *æ*-, *æ* - ja *ι* -merkit, halusi lisäksi nykykirjakielen *ts* -yhitymää vastanneiden kansankielen äänteiden merkitsemistä *z* :lla, jonka kukin saisi ääntää murteensa mukaisesti.¹ Diftongien merkitsemistavan uudentamiseen eivät Kilpisen edeltäjistä kajonneet muut kuin Ingman, joka Raskin lapin kielioppiin nojaten piti soveliaana eräiden diftongien ja vokaaliyhtymien (»forslags-selvlyde») merkitsemistä pelkästään jälkikomponentin kirjainmerkillä ja sen ylle asetetulla accent grave -pilkulla '. Genetz puolestaan yhtyi uudistumiehiin toivoessaan suomelle, virolle ja unkarille yhteisiä merkintätapoja sekä ehdotti mm. saksalaisen *ü* -merkin ottamista käyttöön viron mallin mukaan.

Kilpinen nojautui Raskiin ja Ingmaniin, mutta hylkäsi heidän aksentti-merkkinsä. Hän otti opikseen sen arvostelun, minkä Ingmanin ehdotus koki SKS:n piirissä, vieläpä omaksui erään tällöin esitetyn uuden ehdotuksen. Jos on niin — kuten Setälä olettaa (Kielentutkimus ja oikeakielisuus s. 222) — että Kilpinen sai tiedon Raskin ehdotuksesta ennen v:ta 1843 lankonsa Ingmanin välityksellä, niin näyttää enemmän kuin todennäköiseltä, että Ingman, SKS:n sihteeri 1844—45, välitti hänelle tiedot myös kaikesta, mikä seurassa nähtiin hyväksi uutta kirjoitustapaehdotusta punnittaessa. SKS:n pöytäkirjojen mukaan Ingman teki ehdotuksensa 6:ntena jouluk. 1843 pideytyssä kokouksessa suullisesti, mutta kun asiasta ei tullut keskustelussa valmista, hän luki 14:ntenä jouluk. kirjallisen esityksen, johon liittyi painettu näytelehtinen. Pitkien vokaalien merkitsemistä yhdellä kirjaimella ja pilkulla hän suositteli

¹ AARNE ANTILA Elias Lönnrot II 197-8.

kirjoituksen lyhemmyyden kannalta (esim. *sárnámán, vǽrýtén*) sekä huomautti merkintätavan eduista myös vierasperäisiä nimiä suomeen sovitettaessa (esim. *Európa, Lúkas, Róma*). Unkarin kielen omaksumaan merkintätapaan sekä Raskin ehdotukseen nojaava esitys sisälsi lisäksi sen toivomuksen, että fraktuura vaihdettaisiin antiikvaan, koska edellisessä kirjaimistossa ei ole korkomerkkejä ennestään ja ne paremmin sopivatkin jälkimmäiseen. Siitä, että uusi merkintätapa voidaan kyllä helposti sovittaa myös fraktuuraan, Ingman sanoi saaneensa varman tiedon Frenckell & Pojan kirjapainosta.

Laajahkossa lausunnossaan tarkastusvaliokunta epäili ehdotuksen soveltuvuutta eikä uskaltanut suositella sitä käyttöön. Kieleistä kantaansa se perusteli mm. sillä, että ' on aksenttimerkki, joka ei koskaan ole tarkoittanut yksinomaan tavun kestoja, vaan myös painoa; että kahta peräkkäistä merkkiä käytetään »pitkissä konsonanteissakin» ja että *ä* ja *á*, *ö* ja *õ* sekaantuivat. Ehdotettu kirjoitustapa ei sen mielestä käynyt yksiin periaatteen kanssa, että »merkkien on niin paljon kuin mahdollista vastattava merkittyjä äänneitä». Uusi tapa säästäisi kyllä paperia, mutta ei kirjoitusvaivaa.

Tämä lausunto luettiin seuran kokouksessa 5:ntenä kesäkuuta 1844. Siitä huolimatta saman kesäkuun 22:ntena ilmestynyt »Maamiehen Ystävä» sisälsi Ingmanin lehtiseen perustuvan nimimerkittömän vetoituksen »Suomen kielen Pukstavista», jossa uusi kirjoitustapa esitetään nimenomaan SKS:n toivomana parannuksena. Ingman seuran sihteerinä joutuisi omituiseen valoon, jos edellytetään, kuten on tehty, että kirjoituksen julkipano on hänestä lähtöisin. Hänellä oli kyllä tilaisuus puolustella ehdotustaan uudelleen loka-kuun kokouksessa 1844, mutta seura päätti jättää kysymyksen edelleen avoimeksi ja puheenjohtaja kehotti jäseniä esittämään seuraavassa kokouksessa mietintönsä Ingmanin ehdotuksesta.

Eräs jäsen teki sen: P. G. Wikman. Kirjallisessa lausunnossaan, jonka luki 12:ntena joulukuuta 1844, hän sanoo pitävänsä Ingmanin ehdotusta ylistettävänä askelena suomen kielen oikeinkirjoituksen yksinkertaistamisessa mutta ei sano hyväksyvänsä aksenttimerkkiä ilmaisemaan vokaalien kestoa. »Pitkien vokaalien ylle asetettavan acutus-merkin sijasta sopii suomen ortografiassa mielestäni paremmin circumflexin eli kaksinkertaisen acutus-merkin käyttäminen (´) ynnä *ä*-vokaalin vaihtaminen latinan tai tanskan *æ*:hän ja katson acutus-merkkiä (´) sen ohella tarvittavan eräissä tapauksissa painon osoittamiseen.» Circonflexin sovittamista suomen kieleen Wikman perustelee sillä, että sitä käytetään ranskassa »sellaisten vokaalien yllä, jotka muinoin kirjoitettiin kahtena».

Siinähan on Kilpien venykejärjestelmä jo miltei sellaisenaan. Se, että seura tämän jälkeen »ei nähnyt tarpeelliseksi päättää tässä asiassa mitään» ts. hautasi Ingmanin ehdotuksen hiljaisuuteen, osoittaa vain, ettei ilmapiiri

suinkaan ollut suotuisa ortografiselle uudistukselle, kun Kilpinen 2 ½ vuotta myöhemmin »Suomettaressa» ensi kerran esitti yleisölle järjestelmänsä, joka ilmeisesti oli saanut muotonsa P. G. Wikmanin ehdotuksesta Ingmanin välityksellä. Sekin seikka, että latinan esikuvallisuuden voisi korvata tanskan kirjoitustavan erityispiirteillä — mikä muutos selvästi kuvastuu Kilpisen kymmenen vuotta myöhemmin suorittamasta *a:n* vaihtamisesta *e:hön* — sisältyi Wikmanin ehdotukseen. Mutta vaadittiin aivan toisenmoista systemaattisuutta ja sitkeyttä kuin mitä Wikman osoitti, jotta uudistus olisi vaikuttanut vuosikymmeniin. Kuitenkin on huomattava, että Wikman yritti soluttaa ehdotuksensa painettuihin kirjoihin. Hänen pikkuteostensa joukossa on varhaisin venykejulkaisu, suomenkielinen runoelma, jolla on kaksikielinen nimi: »Matkamiehet, Vandringsmännen». Se on painettu J. Simeliuksen perillisten tykönä Helsingissä 1844, samana vuonna, jonka lopussa Wikman esitti lausuntonsa Ingmanin ehdotuksesta. Pitkien vokaalien merkintä on lehtisessä kuitenkin aivan epätasaista, circonflexe esiintyy siellä täällä ja yksinomaan *a:n*, *e:n* ja *u:n* päällä, nämä kirjaimet ovat antiikvaa muun tekstin ollessa fraktuuraa, ja toisiakin aksenttimerkkejä esiintyy. Tekstin asu viittaa kirjapainollisiin vaikeuksiin, mutta myös kirjoittajan tottumattomuuteen: eräässä v. 1847 laatimassaan kirjeessä Wikman näyttää suorittavan circonflexe-merkinnän yhtä epäsäännöllisesti.

Peter Gustaf Wikman, vehkalahtelaissyntyinen keräilijä-harrastelija, joka toimi kielenkääntäjänä Vaasassa, Rajajoella ja Haminassa, voitaneen siis merkitä Kilpisen venykekirjoituksen lähimmäksi edelläkävijäksi. Hänen kirjalliset työnsä, osaksi suomen-, osaksi ruotsinkieliset, painetut ja käsikirjoitukset, ansaitsevat jälkimaailman huomiota ainoastaan kulttuurihistoriallisina erikoisuuksina. Suomenkielisiin kuuluu kotiseutua hyvästelevä esikoisrunoelma sekä elämän muukalaisuuden tunnoissa runoiltu »Matka-miehet» ynnä »Uhri-Altar», kömpelökhö runokertomus vanhatestamentillisista sankareista. Wikman harrasti myös historiantutkimusta nimenomaan historiallisten paikallistarinaiden keräilyn muodossa, hieman kansatiedettä, sukututkimusta ym.¹ Ilmeisesti hän kuului ihmistyyppiin, jolla oli enemmän aatteita ja suunnitelmia kuin ehti tai kykeni toteuttamaan. Kuvaavaa tässä suhteessa on se, että hän on painattanut ruotsinkielisen, selvästi Runeberg-vaikutteisen »Hitte barnet»-nimisen runoelmansa loppuun luettelon teoksista, jotka aikoi lähiaikoina julkaista: niitä on siinä kaikkiaan kaksitoista, mutta niistä valmistui hänen jäljelläolleen elämänsä 26 vuoden aikana tiettävästi ainoastaan yksi. Suomen kirjoitustavan uudistusasian hän näyttää myös pian unohta-

¹ SULO HALTSONEN lienee ainoa, joka tutkimuksissaan on kosketellut Wikmania (1812—67) esitellessään hänen suursaarelaista hylkeenpyyntiä käsittelevän kertomuksensa (Finskt Museum 1937 ss. 73—75).

neen ja jo 1850-luvulla merkitsevän pitkät vokaalit kauttaaltaan kahdella kirjainmerkillä.

Kilpisen venykkeeksi eli pujoksi nimittämä accent circonflexe ei päässyt ensimainonnan vaikutuksesta hänen nimekkäiden ystäviensä kynänkärkeen. Heistä eräät, kuten Aug. Ahlqvist, Paavo Tikkanen ja Robert Kranck, omaksuivat järjestelmästä yksistään latinaisen *e*:n luopuakseen siitäkin vuoden parin perästä; *e* heitä pelotti nähtävästi merkkien samankaltaisuuden vuoksi. Kirjakepula esti Kilpistä harjoittamasta tehokkaampaa propagandaa painetussa sanassa ennen v:ta 1858, jonka alussa Frenckellin kirjapaino valatti omassa kirjakepajassaan kaikki pienet venykeääntiöt¹ ja jonka lopussa SKS:n kirjapaino hankki ne Leipzigistä. Seuraavana vuonna ne tuotettiin, todennäköisesti lundilaisesta Berlingin kirjakevalimosta, P. Aschan & Kumpp:n (myöh. A. Mannisen ja Fr. Ahlqvistin) kirjapainoon Kuopioon, J. W. Lilljalle Turkuun ja J. Simeliusen perillisille Helsinkiin. Laajeneva asianharrastus aiheutui epäilemättä v. 1857 julistetusta venykekirjoituskilpailusta, jonka palkinnoksi Kilpinen oli asettanut 103 hopearuplaa ja toimeenpanijaksi saanut SKS:n. Kuumimmillaan taistelu kirjoitustavasta kävi palkintokilpailun julistamisen jälkeen sekä ensimmäisten venykekirjojen ilmestyttyä, jolloin mm. Yrjö Koskinen »Suomettaressa» ja J. V. Snellman »Litteraturbladissa» ampuivat uusille vesille uskaltanutta Kilpisen venykepurttua raskailla mörssäreillä.² Laivan kapteeni vastasi tiheällä torjuntatulella ja pelasti purtensa, vaikka kokka kärehtikin ja alus joutui koko retkensä ajan liikkumaan vaaravyöhykkeessä. »*Tællæ údella kirjoitus-lådulla on vielä monta vastustajå, joka on ihan luonnollista. Vån nåden luku væhenê væhenemistæn, joka myöskin on luonnollista. Sille entistê ihanampi viepi væhitellen voiton*», uskonvarma kapteeni tiedotti Kaarlo Slöörille v. 1859. Samaisena vuonna hän lähetti julkisuuteen varhaisimman erillisen venyketuotteensa, nimettömän 8-sivuisen vihon virsiä, jotka on otettu Jaakko Tengströmin toimittamasta laajasta kokoelmasta »Uusia virsiä kirkosa ja kotona veisattavia». Lehtistä

¹ Varhaisin siinä täydellisesti venykein painettu kirjoitus oli Kilpisen *Lyhyt kertomus eråstæ vaimosta jonka kohdussa oli rûminmato eli koiska, sekæ sen rûmin-leikkåsta kuoleman jalk`n*, Notisblad för läkare och pharmaceuter maalisk. 1858.

² Yrjö Koskinen ammuksista oli ehkä tehoisin se, että ensi tavun jälkeiset ja joskus ensi tavunkin pitkät vokaalit ovat syntyneet supistumatietä ja on »oikeus ja kohtuus», että ne »supistuneinakin kirjoitetaan kahdella äänikkeellä». Palstatilan säästön Koskinen laski 4 %:ksi ja väheksyi sitä. (Suometar 1857 n:ot 32, 39, 42 ja 48 lisäl.) — J. V. Snellman moitti SKS:a rupeamisesta »tämän keppihevosen tallirengiksi» ja kävi ironisin äänenpainoin Kilpisen kimppuun kertoen torjuneensa hänen tarjoamansa venykeitä suositelleen kirjoituksen. »Emme suinkaan kiistä keksinnön oivallisuutta. Suomalaisella kirjallisuudella on vain mielestämme korkeampi päämäärä kuin se, että sen harvat tuotteet tehdään käyttökelvottomiksi uusilla kirjoitusmenetelmillä —.» Kiistan kirpeyttä vahvensi se, että Kilpinen avoimella tavallaan oli asettunut vastustamaan Snellmania tämän pessimistisesti suositellussa kaksikielistä oppikoulumuotoa toistaiseksi ainoana mahdollisena Suomessa. (Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning 1861 ss. 33—34.)

hän maksuttomasti jakeli kautta maan tutuille ja tuntemattomille, yliopistomiehille, papeille ja opettajille edelleen levitettäväksi seurakuntalaisille ja koulujen oppilaille.¹ Muitakaan keinoja aatteensa mainostamiseksi hän ei jättänyt käyttämättä: niinpä hän tarjoutui maksamaan SKS:lle Pietari Hannikaisen näytelmäsuomennoksesta »Liukas-kielinen» 10 mk arkilta, jos seura suostuisi painattamaan sen venykekirjaimin, mihin suomentaja-mukailija oli jo taipunut.²

Tarvittiin siis Kilpisen sisu, ennen kuin venykekirjoitus valtasi niin paljon alaa, että täytti kokonaista kuusitoista erillistä painotuotetta, jotka Hannes Teppo on luetellut Bibliophilos -lehden vuosikerroissa 1943 ja 1948.³ Venykekirjallisuuden varsinainen julkitulo tapahtui vuosina 1860—65. Sen tyrehtymiseen eivät olleet syynä teknilliset seikat: olihan mainittujen viiden lisäksi myös M. F. Huhtinin kirjapainoon, Jyväskylän varhaisimpaan, hankittu venykekirjakkeet v. 1864.⁴ Syyt olivat psykologiset. Lukijat, samoin kuin latojatkin, työlästyivät oudonlaisiin kirjaimiin, haluamatta luopua usein vaivalla opituista entisistä. Kilpisellä puolestaan ei ollut julkista tukea yrityksessään, puhumatta pakkokeinoista, vaan hankkeen onnistuminen jäi kokonaan hänen yksityisen intonsa varaan. Venykeiden puolesta käytävän taistelun hän mielellään kytki, hieman omavaltaisesti kylläkin, antiikvan valitsemiseen fraktuuran tilalle⁵ — oireita antiikvan pääsemisestä suosioon oli jo olemassa —, mutta sekään ei auttanut. Hän joutui havaitsemaan, että lukijat ottivat käsiinsä erillisen painotuotteen, joka sisälsi pelkkää venykekirjoitusta, paljon vastahakoisemmin kuin esim. sanomalehden, jossa uusi kirjoitustapa muunlaisen tekstin sekaan sujutettuna ei närkästyttänyt ketään, vaan oli omansa hiljaa ja salaa mainostamaan itseään.

Se, että Kilpinen huononsi kirjoitustapansa v. 1872 ulottamalla yksikirjaimisuuden diftongeihin *ie*, *uo* ja *yö*, jotka oli merkittävä *é*, *ò* ja *ø*, ei estä meitä näkemästä, että vaikka ajankohta, 1860-luvun alku, ei ollut kypsä uuden kirjoitustavan omaksumiseen, kansakoululaitoksen ollessa vasta synty-mässä, ajatus pitkän vokaalin merkitsemisestä yhdellä kirjaimella oli oival-

¹ Kilpisen kirjeet Lauri Stenbäckille 9/12, SKS:lle 17/12 ja Kaarlo Slöörille 27/12 1859.

² Kilpisen kirje SKS:lle 24/12 1860. »Liukaskielinen», Picard-Schillerin »Parasit»-näytelmän suomennos, ilmestyi kuitenkin »Näytelmistön» I osassa 1861 vanhalla kirjoitustavalla painettuna.

³ Jos niiden lisäksi tapaa venykekirjaimia sirottuneina sinne tänne mainituista kirjapainoista lähteneihin arkiveisuihin, kuten lehtisiin »Kaksi uutta Surullista Laulua» ja »Kolme uutta Surullista Laulua» 1870, niin se lienee luettava pelkäsi latojen huolimattomuudeksi.

⁴ Mistä Huhtin sai kirjakkeet, ei ole tiedossani. V. 1875 Kilpinen mainitsee kirjeessään Ahlqvistille, että »Hahnemann Helsingissä» (= yliopiston kirjakkeenvalaja C. Hanemann & Söner) omistaa »muotit», so. matriisit uusiin venykekirjaimiin.

⁵ Aluksi oli venykekirjoituskilpailunkin ehtona, että voittaja painattaa käsialansa antiikvalla; mutta myöhemmin Kilpinen teki mahdolliseksi myös fraktuurapainatuksen. K:n kirje SKS:lle 12/3 1858.

linen. Nykyisin kansakouluissa viljelty äännelukumenetelmä hyötyisi yksikirjaimisuudesta sikäli, että opetuksessa päästäisiin keksimästä selityksiä siihen, miten on mahdollista, että esim. *a* ja *a* vierekkäin asetettuina ovat *ā*.

3. Kirjoituksen ulkomuodon uudistaminen, niin paljon hälyä kuin se herättikin, ei ollut Kilpisen kielellis-kirjallisen työn päätarkoitus.

Ostettuaan F. M. Huhtinin kirjapainon Kilpinen oli kesästä 1867 syksyyn 1871 kirjapainonomistaja, joka olisi voinut, jos olisi halunnut, julkaista yksinomaan venykkein painettuja teoksia. Mutta »W. S. Schildtin kirjapainon»¹ tuotteista nähdäkseni ainoastaan Lavus Koranderin »Yleisen maatieteen» toinen painos on venykekirjoitusta, sekin osittaisesti. Kilpinen ei luonnollisesti voinut pakottaa kirjoittajia, ei lukijoita eikä kustantajia. Kannalleen uskollisena hän sen sijaan kyllä mainosti uutta kirjoitustapaa painion levinneimmässä tuotteessa: toimittamassaan »Kansan Lehdessä» 1868—70.

Painokone, joka täten ja jo ennenkin olijoutunut palvelemaan sisäsuomalaista kansanvalistusta, oli alkukantainen kuten konsanaan vuosisadan alkupuolen ja keskivaiheen painimet.² Se oli lisäksi kokenut kulttuurihistoriallisesti merkittävät vaiheet ennen joutumistaan Jyväskylän piirilääkäriin haltuun. Kaarle Aksel Gottlund oli hankkinut sen Helsingissä itselleen v. 1845 ja painattanut siinä mm. »Suomalainen» ja »Suomi» -nimiset lehtensä. Hän oli myynyt sen v. 1860 Tammisaareen eräiden pietistipappien perustamalle O. E. Reuter & C:olle, joka julkaisi mm. »Barnavännen» -lehteä. Jo v. 1863 koneen oli ostanut heiltä seminaarinjohtaja Uno Cygnæus, ei kuitenkaan omiin nimiinsä, vaan kirjanpainaja M. F. Huhtinin, ja Jyväskylään siirrettynä se alkoi heinäkuusta 1864 saattaa julkisuuteen »Koti ja koulu» -lehteä, nuoren kaupungin sanomiston esikoista. Huhtinin äkillinen kuolema keskeytti lehden ilmestymisen huhtikuussa 1866. Tällöin tarjoutui Kilpiselle tilaisuus elämänsä yhden lempiaatteen toteuttamiseen.

¹ *Kirja-paino* (boktyngd) on Kilpisen mukaan »*vahälantæ painava esile, joka pidetæn kirjotusten päällä jotta pysyvät kóssa*», kun taas hänen v. 1847 käyttämänsä *paini* on »*räntti*» ja *kirja-painio* (boktryckeri) »*kookas moni-koneinen laitos, jossa kirjoja painetæn*». *Nitæ* Nöita s. 33.

² Se oli puupainin, jossa metallia oli yksinomaan kuparinen aluslevy ja messinkinen tiikeli. Jälkimmäinen oli kooltaan ainoastaan puolet edellisestä. Painokehilön loivot olivat vaahteraa, paitsi yksi rautainen. Suoja-arkki kehyksineen nojasi lattiasta kattoon pingotettuun nuoraan, jonka alapäässä oli poljinlauta. Kun painaja halusi suoja-arkin eli »remikan» alas, hän polkaisi, ja — lainatakseni faktori P. Pitkäsen v. 1891 kirjoittamaa muistelmaa — »remikka putosi dekkelille että läiskähti». Paperia painaja saattoi asettaa tällaiseen tiikelikoneeseen kerrallaan puolen tai koko kirjan verran ja poistaa arkit sitten painettuina yksitellen. Kilpisen aikana kirjapainoon hankittiin rautainen käsipainin, messinkiviivakkeita sekä uusia kirjakkeita. Hän möi kirjapainonsa syksyllä 1871 K. Göösille, J. F. Canthille ja H. F. Helmiselle ja se siirrettiin lehtori ja Minna Canthin talon saliin. Tässä »K. Göös'in ja kump. kirjapainossa» painettiin Kilpisen lehden seuraajaa »Keski-Suomea». V. 1873 kirjapainon osti Weilin & Göös ja se sijoitettiin Weilin taloon. Kunnianarvoisa puupainin joutui ennen pitkää vaunuliiteriin.

Olihan Kilpinen ainakin vuodesta 1835 alkaen yllyttänyt toisia toimittamaan valistavaa luettavaa suomenkieliselle yleisölle. Hän oli kannustanut Gottlundia perustamaan kirjapainon Kuopioon ja sitten — koska ajatus ei päässyt siellä toteutumaan — Helsinkiin sekä toimittamaan viikkosanomia tai »lentolehteä», jota oli luvannut voimiensa mukaan avustaa ja jollaisen puute varsinkin vv. 1842—43 oli huutava. Hän oli iloinnut Gottlundin kanssa kirjapaino-oikeuksien saamisesta sekä antanut hänelle ohjeita, mitä lehteen olisi otettava.¹ Olipa hän joutunut keräilemään »Suomalaiselle» tilauksia sekä ihmettelemään lehden äkillistä lakkautusta: »Ja mikäpä olikaan lehdessä rikoksen alaista? »ei mitään» — Sillä lehden räiskeet, roiskeet, joskohta joskus väärät, eivät ketään vahingoittaneet, ellei itseä Toimittajata. Vaan sen ansiot hyödyttivät paljon; kun vaan Toimittaja Suomenkieltä olisi paremmin osannut.»² Hän oli ollut hyvillään Lönnrotin »Mehiläisen» uudesta heräämisestä, vaikka pitikin siinä julkaistuja kylänlauluja rahvasta »heku- maan ja villityksiin» yllyttävinä.³ Hän oli esittänyt SKS:lle, että »Maamiehen Ystävän» rinnalle oli saatava helsinkiläinen kirjallis-poliittinen viikkolehti, iloinnut sitten »Suomettaren» perustamisesta ja arvostellut Antero Vareliuksen pyynnöstä sen ensi askeleita.⁴ Ja kun sen ja Rietrikki Polénin »Mehiläisen» välille oli syntymässä kiistaa tilaajista, hän oli singonnut syrjäisestä näköalapaikastaan Paaavo Tikkaselle vetoamuksen: »*Heittakê pois kaikki viha! Suomen ystävie ei ole nîn liaksi, jotta likenisi niiden olla vihoissân toinen toisellên. Ei! — pois viha ja eripuraisuus! Ja yltykôn vån ystävys!*» Soimauksen hän oli neuvonut kostamaan siten, että soimatun olisi ryhdyttävä lehdessään kehottamaan yleisöä tilaamaan soimaajan lehteä. »Semmoinen kosto olisi jalompi, suomalaisempi.»⁵ Kumpaakin lehteä hän oli uutterasti avustanut, kuten »Kanavaakin».

| Vaikka niistä kannustavista ohjeista, joita Kilpinen oli jaellut kolmisenkymmenen vuoden aikana toisille, eräät eivät enää 1860-luvulla olleet ajan tasalla, saattaa »Kansan Lehdestä» nähdä niiden kaikkienkin toteutuksen. Tehdäkseen lehden »pukineen muutteltehtäväksi» toimittaja viljelee eri numeroissa rinnan antiikvaa, fraktuuraa ja kursiivia kirjakkeiden koon vaihdellessa petiitistä kaksoismitteliin ja merkintätavan ollessa milloin tavallista, milloin venykekirjoitusta, jälkimmäistä vähitellen enenevässä määrässä. Lisätäkseen luettavuutta hän julkaisee suhteellisen runsaasti kaunokirjallisia kertomuksia ja etenkin runoja (J. H. Erkon, Olli Vuorisen ym.), keventääk-

¹ Kilpisen kirjeet Gottlundille 11/3 1835, 5/8 1837, 30/4 1840, 3/12 1841, 14/6 1842, 7/5 1843 ja 18/9 1843.

² Kilpisen kirje Gottlundille 9/5 1846, Vareliukselle 23/9 1846.

³ Kilpisen kirje Lönnrotille 6/7 1839.

⁴ Kilpisen kirjeet SKS:lle 27/4 1844 ja 30/11 1850, Vareliukselle 8/2 1847 ja 22/5 1847.

⁵ Kilpisen kirje Tikkaselle 14/8 1859.

seen sisällystä tyyllitelee uutisia ja panee mukaan lyhyitä »niitä näitä» ja kaskuja. Hän tarjoaa lukijoilleen »tietoja ja ylineitä (ideer)», neuvoja ja opetuksia sekä välittää heille kuulumiset niin koti- kuin ulkomailta, edelliset etupäässä lähetettyjen kirjeiden, jälkimmäiset lyhyiden selostusten avulla. Mainittuja toimituksellisia suuntaviivoja hän oli suositellut tuttavilleen, ja erikoislahjanaan hän antaa lukijoille uudissanojaan, joita soluttaa myös kaunokirjallisiin ja asiapitoisiin esityksiin.

Edeltäjänsä uraa jatkanut »Kansan Lehti» kuuluu sisämaan varhaisimpiin — Kuopiota lukuunottamatta sisämaan kaupungeista ainoastaan Mikkelin oli saanut pikku lehtensä ennen Jyväskylää, sekin 60-luvulla. Paitsi 1100—1200 asukkaan kaupunkia Kilpisen lehdellä oli siten laaja maaseutu leviämisalueena, ja ennen pitkää se sai lukuisia maalaisavustajia Keski-Suomesta ja kauempaakin. Jos lehden Helsingin-kirjeet tavallaan korvaavat puuttuvia pääkirjoituksia, niissä kun selostetaan koko maan tapahtumia, etenkin suomalaisuuden kehitystä pääkaupungissa, niin lukuisain maalaislähettäjiin sepitelmien voi sanoa vastaavan nykyisten lehtien yleisön-osastoa, joka tosin paisui varsin laajaksi.¹ O. J. Brummer on yksipuolisen ankarasti paheksunut Kilpisen toimitustapaa siinä, ettei hän karsinut eikä muutellut »veikkojen» sepustuksia, vaan painatti niitä jatkuvasti sellaisinaan; väittääpä hän lehden sisällystä muka ristiriitaiseksi ja sekavaksi sen johdosta, että avustajat joskus ovat keskenään eri mieltä asioista.² Tämä ei kuitenkaan täysin pidä paikkaansa. Uskollisena liberaalille katsomustavalleen Kilpinen on suvainnut lehdessään sananvapautta, mutta tarpeen vaatiessa hän on merkinnyt myös eriävän kantansa tai katkaissut pitkäpiimäiseksi tahin muuten sopimattomaksi käyneen esityksen. Olihan hän tehnyt v. 1844 aloitteen kirjoituskirjaimien ottamisesta almanakkaan, ja tulos oli nyt nähtävissä! Eri pitäjistä lähetetyt, useimmiten sivistysoloja koskettelevat selonteot, jotka joskus ovat soluneet vanhaan runomittaan, eivät ole arvottomia ajan tapoja ja oloja tutkittaessa.

Kilpinen on käsittänyt lehtensä tehtäväksi »tavollisuuden», so. säädyllisten tapojen kehittämisen kotikulmillaan. Hänen isänmaan-käsityksessään on

¹ Huomattavimmista maalaisavustajista lehti peri edeltäjiltään viitasaarelaisen K. Saarelaisen ja saarijärveläisen Matti Taipaleen sekä jätti edellisen seuraajalleen.

² Jyväskylän kaupungin kantajana 1837—1912, 1916 ss. 753—759; Valvoja 1916 ss. 501—511; Neekerin morsian 1921 ss. 8—9. Toimituksen mielipiteet Kilpinen on asettanut vaatimattomasti alaviittoihin. Eräässä niistä hän tuo julki vapaamielisen toimitusperiaatteensakin: »Kansan Lehti ottaa mielusti vastaan erimielisiäkin kirjoituksia. Sehän se onkin sen päätarkoituksia olla kansan keskustelun kantajana. Mutta sen vähyys ei ole sallinut kaikille kirjelmille tilaa. Vaan sikäli kuin tilaa tulee, pannaan lähetyksiä lehteen. Mut joukossa on jotakin; ja on tosin niitäkin, vähempi-arvoisia, joita ei sovi yleisölle tarjota. Kunn. Lähettäjät elkööt sitä pahaksi pankko, pistäkööt uudestaan sanoja paperille, etenni paikkakuntansa asioista, kansan elämästä ja tavollisista toiminnoista.» Kansan Lehti 1868 n:o 49. (Kilpisen venykekirjoitus on tässä muutettu tavalliseksi.)

idyllistä puhtautta, eikä hän kotiseutuunsa kiintyneenä sallinut sitä suotta alennettavan.¹ Mutta vanhanakin hän halusi pysytellä ennakkoluulottomasti ajan kelmassa. Niinpä hän antoi arvoa »nuoren Suomen» työlle ja asettui v. 1886 puolustamaan »Keski-Suomen» toimittajia Juhani ja Pekka Ahoa, etenkin heidän mehevää kielenkäyttöään, ja teki tämän vastoin J. Länkelää, joka eräiden toisten johtokunnan jäsenten kanssa aikoi syrjäyttää Ahot lehden toimituksesta — suomen kielen »väärinkäytön» sekä radikalismia.²

4. Omaelämäkerrallisessa katsauksessaan Jyväskylän patriarkka tunnustaa v. 1881: »*Henen terkee teysitöinen virkansa on hente vènyt velvollisuuden lujilla pitimillä pois kirjallisista toimista, joihin halu olisi hente vetenyt*».

Lääkärintoimi ei häneltä, kuten ei Lönnrotiltakaan, kuitenkaan evännyt sanojen sukkulien miettimistä.³ Omien henkilökohtaisten kosketustensa nojalla mainitsee Pekka Aho, että Kilpisen kielentutkimukset »perustuivat vain Keski-Suomessa tehtyihin havaintoihin ja hänelle oli melkein vierasta itäpuolen rikkaat murteet, joitten edut hän kyllä oli valmis tunnustamaan, kun vaan keltä sen puolen kieltä kuuli. Savon puolen rikkaaseen ja kuvannolliseen kieleen hän oli hyvin mieltynyt ja kehui sitä sujuvaksi ja kauniiksi, kun milloin sai kuulla ja lukea sitä.»⁴

Ahon lausunto rakentuu vanhan Kilpisen tuntemukseen. Nuori opiskelija Volmar Schildthän pyrki käyttämään 1830-luvulla niin Ksenofonin »Anabasis» -teoksen suomennoksessaan kuin muissa käsialoissaan Reinhold von Beckerin tähtien alla karjalais-savolaista eli »ylimaan» murretta, jota puolustelee maisterinväitöksensä esipuheessa. Ilmeisesti Schildtin itäsuomalaisvoittoista kielenviljelyä piti opiskeluvuosina yllä läheinen ystävyys Gottlundin kanssa, koska hän eräässä kirjeessään v. 1843 olettaa syyn viimeksimainitun kirjoittamattomuuteen olevan siinä, että tämä on suutuksissaan, »kun olen kirjoitus-tapaani vähän muuttanut». Gottlundin kieltä hän ei kuitenkaan

¹ Kuvaavia ovat tässä suhteessa seuraavat polemiikit. V:n 1864 »Koti ja koulu» oli kertonut, että muutamia vuosikymmeniä sitten Jyväskylän seutu oli synkkää eksyttävää korpea; Kilpinen kaivoi esille vuoden 1834 henkikirjoitustilaston ja oikaisi »Suomettaressa» asian. V. 1865 Jyväskylän lehti oli maininnut seudun asukkaita vielä hieman taikauskoi-siksi; Kilpinen loukkaantui ja julkaisi tuoreet havaintonsa seutukuntalaisista helsinkiläis-lehdessä kumotakseen mielestään harhaanmenneen käsityksen.

² ANTTI J. AHO Juhani Aho I 1951, ss. 260—1.

³ F. A. HEPOAUDAN kertoma kasku on valaiseva (Kotiseutu 1911): »Hänen innostuksensa suomen kielen kehittämiseen oli niin vahva, että hän sen rinnalla unohti monet kummematkin seikat. Sattui esim. kerran matkalla, että kyytimies kaatoi reen ja ukko viskautui tien syrjään lumihankeen. Siinä onnettomuudessa lähti vielä luokkikin irti ja kyytimies sitä valittamaan. Silloin kuului lumen seasta tuima huudahdus: »älä hiessä, ei se luokki ole, se on *vempete!*» Renki ei nähtävästi tullut kysyneeksi, miksi tohtori halusi kotimurteensa 'luokin' tilalle Kannaksen ja etelä-Karjalan 'vempeleen' (KUSTAA VILKUNA Valjasluokki, Vir. 1938, ss. 295—305). Mene tiedä, mikä oli vaikutin.

⁴ Uusi Kuvalehti 1893 n:o 29.

sellaisenaan hyväksynyt 1830-luvullakaan, saati myöhemmin; kirjeissään hän moittii Gottlundia milloin pronominiin liiallisesta käytöstä, milloin väärästä transskriptiotavasta tai tavuttamisesta, ennen kaikkea epä johdonmukaisuudesta. »Ole *lⁱ* yhtäläinen (consequent)», Schildt neuvoo vanhempaa veljeään v. 1838.

On muuten huomattava, että jo v. 1830 silloin 20-vuotias Schildt¹ puhuu vierasperäisten sanojen kaihtamisen ja uudissanujen keksimisen puolesta: »Olkoomme kielessämme ies vapaat ja ihtemieliset, ja elkeämme Ruohtalaisina, jotka melkeen ovat orjat Saksan ja Ranskan kielen, pitäkö kielessämme muukalaisia sanoja ja muukalaista ajatusjuoksua.» Omaelämäkerrallisesa katsauksessaan vanha Kilpinen mainitsee isästään ja äidistään: »*Molemmat hästoivat sujuvasti Sömen kielte, etenni eiti*». Kotona Laukaan Pernasaassa saadun kielentaitonsa hän kuitenkin katsoi siinä määrin vajavaiseksi, että luki suomea muun opiskelun ohessa ja nähtävästi keväällä 1836 suoritti siinä myös tutkinnon osakunnassa.² Havahtuminen kansan kielen vaalimiseen tapahtui hänessä kuitenkin jo 1820-luvun jälkipuoliskolla. »*Jo Ylioppilána häntä læmmitti Sömenkelelle Ä. I. Arwidssonin tuli-sanat*», hän itse todistaa lakonisesti. Mitkä Arwidssonin sanat? Niistä ei ole tietoa — on syytä olettaa »Åbo Morgonbladın» ja »Mnemosynen» kirjoitusten vaikuttaneen Schildtiin yleiseltä suunnaltaan ja herättäneen hänet aktiiviseen toimintaan kielen ja kansanvalistuksen hyväksi. V. 1830 hän näki suomen kielen asian hyvin valoisana: »Sammumassa oli äsken (kymmenkunta vuotta sitten) Suomalaisissa rинnoissa syttynyt halu, rakkaus Suomen kielellen. Sumuseksi Suomen päivä rupesi käymään. Jopa selkiöö. — — — Jo arvoltaan selkiöö Suomen päivä. — — Suomi!, onnellinen kieli, jo monet rehelliset puhujasi ovat ikeänkun kättä Suomalaisesti kypännä keskenänsä nostoaksensa Sinua muien rinnalle, ja kohta korkeemmallekin.»³

Schildt-Kilpisen toiminta kansanvalistuksen ja kansankielen hyväksi mer-

¹ Nimi Kilpinen esiintyy kirjeiden allekirjoituksissa ensi kerran vasta maalisk. 1835.

² Tutkinto oli hänen aloitettuaan. HEIKKI WARIS Savo-karjalaisen osakunnan historia I 1939, s. 114. — Schildt kirjoittaa Gottlundille 28/9 1832: »Kysyt kirjassais jos vielä rakastanen kielemmē? vastaus: vielä liikkuu syämmeni. Vielä olen äkkinäinen ja lapsi kielessämme (jota on häpeellinen tunnustoo); mutta riemulla kahtelen eteenpäin sitä aikoo, jona, perhosena, joka ottaa mettä kukasta, minä soanen nautita puheemme makeutta!» 21/1 33: »Aleks. Ingman ja minä mänemme tänä Lukuaijana kandidatkoetukseen. Kyllä käsköö lukea, että ei jouva Suomen kimppuun ollenkaan.» 10/5 33: »Kunpa voan peäsisi tästä jo tukulasta kirjaan kurkistamisesta, lukemaan ja oppimaan Wanhan Suomen kieltä!! j akka kesä tuloo, tuloo herkkuni.» 4/12 35: »Vähitellen rupeavat Osakunnan (tässä mejjän) ottamaan Suomalaisen tutkinnon (exam.). Keväällä kesäpuoleen otti kaksi: Hanén ja Harlin; nyt tänä syksynä jälleen 2: Corander ja Strömmer. Taitaa vielä nytkin tänä syks. joku ottoa. Minä en tuota ottane ennenkun ensi keväällä.» Opiskelijapiirin elämää verraten tarkasti seuraileva Fabian Collanin päiväkirja ei kuitenkaan mainitse Schildtin tutkinnosta keväällä 1836.

³ Kirjeessä Gottlundille 1. 10. 1830. Kohdan on aikaisemmin julkaissut ILMARI HEIKINHEIMO tutkielmassaan »Yötä ja aamua», Suomal. Suomi 1932 s. 27.

kitsee askelta eteenpäin snellmanilaisesta kansallisuusaatteen julistuksesta lähtien. Hän toteutti kansankielisyysliikkeen ohjelman tarmokkaammin kuin ehkä kukaan viime vuosisadan suomalainen aatelismies; niin esim. ollessaan v:n 1860 vaiheilla Jyväskylässä »ainoa, joka seuralämässä puhui suomea» — »teki sitä rautaisella johdonmukaisuudella, vaikka hänen puhutteluunsa melkein poikkeuksetta vastattiin ruotsiksi».¹ Biografista Nimikirjaa varten laatimansa omaelämäkerrallisen katsauksen hän päättää sanoihin: *Ukko on jo täyttänyt 70 ästaikää. Vän ei ole vielä aika satanut lunta hänen hiuksillén. Pæ pystyssæ hen astú, ja hänen sydæmessæ hehkú velæ nörúden tulta armälle Sömelle.* Mutta hän ehättää lähettämään perään kirjekortin Yrjö Koskiselle: *Hyvænen! Jos kyhæyksen loppupölessa ei sanain: - - hæn astú jælessæ ole sana: et ê n p æ i n, nîn se olisi sîhen lîtettævæ, ellei lensi-tûlonen ole sivellyt koko lausên pois tarpêtonna. 12/10 Tuttu henkilæ.* Lisäyksellä hän tahtoi ilmaista saman, minkä jo v. 1847 oli esittänyt Vareliukselle: »Ei sen vuoksi että rakastan: olla an vanhoillaan: ei, eteenpäin minä lemmin». Eteenpäinmeno, uudistus oli Kilpisellä elämäkatsomusta, periaatetta. Sillä oli sekä poliittinen että kielellinen liikkuma-alansa. Hänen kielellisellä uudistuspyrkimyksellään oli poliittinen lähtökohta, mutta sitä ei ohjannut — niinkuin Setälä oikein on viitannut (Kielentutkimus ja oikeakielisyys s. 208) — »tieteellisellä tutkimuksella saavutettu käsitys kielenelämästä». Sitä ohjasi vaisto, intuitio. Idealistin-uskonsa suomen kielen kehitykseen, hyvän voittoon, kansanvalistuksen voimaan ja kansallisen yksimielisyyden mahdollisuuteen Kilpinen on pukenut »*Nîtæ Næitæ*» -teoksessa jopa heksametrisäkeihin, tavujen kestolla keikkuvaan kuusimittaan:

*Mutta se Sömen kéli se soikôn muita ylinnæ,
Hoidelkôn sitæ aina kukin sydæmensæ tulesa,
Hehkukohon sepæ sînæ ja Lempeæ, Sointua sîttein
Scmessa låjetkôn iki-yltyæ tæynnä ieinen
Kansan mieltæ kohottain, tóden taivasta máhan,
Yhtenæ nîn yleten elækôn Sömen jalo kansa!*

VIHTORI LAURILA

¹ W. T. Koulumuistelmia, Jyväskylän Lyseo 1858—1908 s. 144.